

Лілія Сеніна

●

ОСОБЛИВОСТІ ВИТОКІВ КОНЦЕПЦІЙ СХІДНОГО ПИТАННЯ В АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті висвітлено концепції англо-американських істориків початку ХХ ст. у вивченні Східного питання, що становлять основу сучасних досліджень в англomовно-науковому просторі. Специфіка поглядів учених початку ХХ ст. проаналізована в контексті епохи створення їхнього доробку.

Ключові слова: Східне питання, англomовна історіографія, російсько-британські відносини, Османська імперія.

Східне питання – комплекс міжнародних протиріч кінця XVIII – початку ХХ ст., викликаних прагненням європейських країн вирішити долю території Османської імперії, стало важливим націотворчим чинником серед залучених народів. Відголос цих подій міститься й у сучасній міжнародній ситуації, зокрема на Балканському півострові, що зумовлює природний інтерес до вивчення Східного питання серед вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Історіографічний ракурс проблеми, зокрема вивчення післявоєнної англomовної історичної спадщини, робить можливим виявлення бачення Східного питання англomовною науковою спільнотою, що сприяє подоланню однобічних підходів, які склалися у вітчизняній історичній науці за радянського періоду. Наявні розвідки, у яких комплексно розглянуто англomовну наукову спадщину 20–70-х рр. ХХ ст., були зроблені радянськими вченими в ракурсі марксистсько-ленінської парадигми. Не заперечуючи наукової цінності цих досліджень, слід звернути увагу на ті аспекти даних розвідок, які потребують переосмислення в рамках принципів сучасної історичної науки. Так, особливої критики з боку радянських дослідників зазнав цивілізаційний підхід англо-американських істориків, які вбачали витоки Східного питання в одвічному протистоянні Сходу і Заходу. Окрім цього, більшість англо-американських авторів, роботи яких було створено у 20–60-х рр. ХХ ст., були віднесені радянськими вченими до консервативно-реакційного напрямку, що був визначений ними як носій апологетичного зображення політики Великобританії та критики політики Російської імперії. Серед засновників цього напрямку дослідники називають Дж.Марріотта, який, у свою чергу, за їхніми словами, запозичив погляди історика Ст.Дуггана. За визначенням В.Георгієва, сам підхід бере витоки в „найбільш реакційних принципах” англійських політиків та вчених ХІХ ст. [1, с. 47-48]. Враховуючи значний перелік спеціалістів ХХ ст., що були віднесені радянськими вченими до консервативно-реакційного напрямку, з одного боку, та ідеологічний простір самої радянської науки, з іншого, можна стверджувати про необхідність звернутися до доробку діячів ХІХ ст. та робіт Ст.Дуггана та Дж.Марріотта з метою виявлення й аналізу їхніх концепцій щодо Східного питання.

Характеризуючи історіографічні джерела ХІХ ст. у рамках цього дослідження, слід наголосити на їхній специфіці – вони створювалися в період перебігу подій у рамках Східного питання, а тому потребують відповідного ставлення як до продукту своєї епохи. Іншою особливістю цих робіт є їх публіцистичний характер. Враховуючи дискусійне становище публіцистичних творів як історіографічних джерел, зазначимо, що їх використання як останніх має бути зумовлено специфікою самого дослідження

© Сеніна Лілія Володимирівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

[2, с. 51]. У даному випадку вони дають можливість виявлення авторської концепції та оцінки політичних процесів.

Оскільки радянські історики не уточнюють, принципи яких англійських політиків та вчених ХІХ ст. вони мають на увазі, у даній розвідці нами представлено аналіз доступних джерел англомовних науковців та політиків останньої чверті ХІХ ст., на роботи яких є посилання у працях Ст.Дугана та Дж.Марріотта. Використання робіт інших політичних діячів у даній розвідці має на меті більш комплексну презентацію пласту тогочасної суспільної думки.

Історик Е.Фріман та політик В.Гладстон у своїх роботах акцентують увагу на природі османських державотворчих особливостей та британській політиці у Східному питанні.

Едвард Фріман (1823 – 1892) – англійський історик-медієвіст зауважував, що Османська імперія не мала аналогів у світовій історії, оскільки являла собою досить специфічне утворення: захоплені варварами з Азії давні центри європейської цивілізації. На його думку, турецька держава не містить у собі номенклатури європейського типу: поняття „нація”, „народ”, „уряд”, „підданий”, що має бути враховане при спробі встановлення відносин із Османською імперією [5, с. 1-2]. У пошуках ключового аспекту, який зумовив цю цивілізаційну відмінність, англійський вчений прийшов до висновку, що саме релігійний фактор став визначальним чинником: саме іслам заклав підвалини особливої цивілізації у турецькому середовищі, що стали перешкодою для поширення християнства та європейської культури з появою турків у Європі [5, с. 54-55]. Сучасний стан відносин між Європою та Туреччиною Е.Фріман вбачав у складних відносинах між християнами та мусульманами, витоки яких історик фіксував у конкуренції самих релігійних систем, а також відсутності тривалих контактів європейців з іншими представниками ісламу, окрім найбільш нетерпимих турків [5, с. 57-58]. На переконання історика, цінності самого ісламу, який є законодавчою базою Османської імперії, не можуть створити природного рівноправ'я у суспільстві, поділеному на вірних та невірних. Презирлива толерантність у турецькому суспільстві сприяє деградації християнського населення імперії навіть за умов, коли правитель-мусульманин вберігає своїх підданих-невірних від переслідувань. Е.Фріман вважає іслам войовничою релігією, оскільки її агресивне поширення є обов'язком мусульманина, але зауважує, що саме „турецький варіант” ісламу є прикладом найрадикальнішого втілення цих догм у життя [5, с. 61-66]. За умов такого релігійного антагонізму, за твердженням вченого, проведення реформ в Османській імперії неможливе; врятувати ситуацію може лише ліквідація мусульманського правління [5, с. 83].

У Східному питанні Англія та вся Європа мають виправити свої ж власні помилки, однією з яких історик вважає підписання Паризького мирного договору 1856 р. [5, с. 259]. Характеризуючи роль Росії у Східному питанні, вчений зазначає, що не має значення, наскільки щирою вона є у своїх прагненнях захистити християнських підданих імперії, важливо – чому до цієї ролі захисника не приєдналися інші європейські держави. Острахи приєднання балканських володінь Туреччини до Російської імперії, властиві європейській, передусім британській, спільноті, не залишили іншого вибору самим балканським народам, як спиратися на підтримку тієї держави, яка пропонує захист і допомогу, – Росії. Якщо існує загроза з боку Російської імперії і є острах, що вона завоює симпатії турецьких підданих-християн, то Британія має також боротися за прихильність останніх, а не віддавати їх на поталу туркам. Саме такий підхід допоміг би зробити Туреччину оплотом проти Росії, якщо б з боку останньої відчувалася загроза [5, с. 297-299]. Встановлення спільного протекторату, на думку Е.Фрімана, пішло б на користь усій Європі, підданам Османської імперії та стало б першим кроком до ліквідації турецьких володінь [5, с. 259]. Е.Фріман не виключає можливості військового протистояння у війні за захист християн Туреччини, але наголошує, що справжній міцний союз європейських країн може вирішити Східне питання мирним шляхом [5, с. 267].

Таким чином, для поглядів цього історика характерне прагнення досягнути цивілізаційний антагонізм Східного питання та критично переосмислити європейську політику.

Вільям Гладстон (1809 – 1898) – англійський державний діяч, лідер ліберальної

партії зводив проблему Східного питання до балканського фактора, зокрема, жахливого існування християнського населення у Туреччині та національної відповідальності. Роботи політика, розгляд яких представлено у даному дослідженні, були написані під впливом загострення ситуації на Балканах, що й зумовило наступну специфіку його поглядів.

Політик стверджував, якими б не були причини втручання Британії у Східне питання: політичні, філантропічні або прагнення зберегти баланс сил – країна несе відповідальність за свої дії і сучасний стан перебігу подій у цьому питанні. В.Гладстон підкреслював, якщо вже Британія „поставила Туреччину на ноги”, то дуже важливим є вивчення внутрішньої ситуації в Османській імперії [7, с. 3-4]. Критикуючи дії правлячої команди консерваторів, політик-ліберал закликав їх відмовитися від боротьби за власну вигоду, а відстоювати принципи справедливості та гуманності, аби врятувати репутацію британської нації [11]. З думкою політика про національну відповідальність погоджувався й Е.Фріман, який стверджував, що „...влада і держава – це сукупність людей, що кожен національний вчинок чи проступок є особистим вчинком чи проступком з боку тих людей... чия воля зумовлює дію нації” [5, с. 255].

Характеризуючи тогочасний стан турецької держави, британський політик в цілому демонструє погляди, схожі з думками історика Е.Фрімана. В.Гладстон підкреслює, що Туреччина, створена шляхом завоювань, так і не пережила процесу змішування завойовників і підкорених народів, що, наприклад, відбулося після нормандського завоювання в Англії. Три альтернативи, запропоновані підданам, – смерть, рабство, у якому зараз перебувають християнські народи імперії, та навернення до ісламу – стали фатальними для підкореного населення, оскільки стали базою соціальної несправедливості та сприяли розшаруванню балканської спільноти, що значно ускладнило державотворчі процеси у цьому регіоні [7, с. 4-6]. Спираючись на роботи європейських юристів, британський політик підтримує їхню думку, що Османська імперія взагалі не є державою, оскільки держава передбачає існування „органічного союзу одного чи декількох народів на певній території під верховною владою, що забезпечує загальний добробут” [7, с. 8]. Як бачимо, схожі думки висував і Е.Фріман.

Особливу увагу політик приділяв подіям Квітневого повстання у Болгарії 1876 р., що шокували світову спільноту. В.Гладстон підкреслював, що такі дії влади відносно болгар відображають дух турецького правління, що у свою чергу, за його словами, є головною проблемою у Східному питанні, вирішення якого має бути спрямоване на виправлення християнською спільнотою нездорового суспільного життя Туреччини [6, с. 73; 7, с. 16].

У той же час говорити про наявність односпайної оцінки ситуації навіть у середовищі лібералів не є доцільним. Так, шотландський землевласник, депутат парламенту з 1869 по 1885 рр. Толлемаш Сінклер (1825–1912) був одним з тих політиків, які підтримували зовнішньополітичний вектор Росії у Східному питанні. Він критикував некомпетентність, неосвіченість, недалекоглядність туркофільської політичної еліти країни, засуджував її за упереджене ставлення до Російської імперії [9, с. 19; 10]. На його думку, народ та уряд цієї держави був і залишається вірним союзником Британії [9, с. 1]. Шотландець стверджував, що розподіл Туреччини може бути здійснений силами однієї Британії, якщо Росія та інші великі держави не забажають приєднатися [10, с. 3]. Інший ліберал Томас Брессі (1836 – 1918) в основі російського зовнішньополітичного курсу вбачав прагнення Російської імперії до розширення сфер свого впливу, передусім за рахунок християнських підданих Туреччини, але не заперечував щирого співчуття до слов'янських народів імперії з боку селян та аристократії Росії [3, с.1-2]. На думку Т.Брессі, саме острах втратити контроль над сильним ліберальним духом у середині країни змушує деспотичного російського царя скеровувати його в агресивне зовнішньополітичне русло [3, с. 5-6]. Політик підтримував ідею реформ турецького управління, основні принципи яких пропонував запозичити із сирійської адміністративної моделі [3, с.28-29].

Отже, зазначені роботи не позбавлені критичного осмислення британської та російської політики, і хоча, очевидно, існували в рамках політичного протистояння між консерваторами та лібералами, давали сучасникам можливість проаналізувати зовнішню політику обох держав з різних сторін. Роботи Е.Фрімана та В.Гладстона,

зазначені у бібліографії в студіях Ст.Дуггана та Дж.Марріота, теоретично можуть реалізувати свій потенціал і в рамках історичного дослідження.

Наразі перейдемо до розгляду робіт, які у тлумаченні радянської історіографії носили характер упередженості, – праці Ст.Дуггана та Дж.Марріота.

Американський історик Стефен Пірс Дугган (1870–1950) у вивченні Східного питання застосовував дипломатичний підхід, висвітлюючи політичні події з позицій інтересів залучених країн. Цивілізаційні особливості Туреччини, запозичені у Е.Фрімана, історик застосовує для характеристики Османської імперії, проте не представляє цивілізаційні відмінності як сутність протистояння [4, с.11-26]. Ст.Дугган серед причин Східного питання називає не існування ісламської держави у Європі, а занепад у системі її управління християнськими підданими у другій половині XVI ст., що був підживлений балканськими етнічними протистояннями та боротьбою великих держав [4, с. 5, 27]. Характеризуючи всю дипломатичну систему XVIII ст., він зауважує, що саме її егоїстичний та продажний характер врятував Туреччину від загибелі [4, с. 36]. Американський історик стверджує про наявність інтересів усіх великих держав до Близького Сходу у контексті дипломатичних перипетій у Європі у др. пол. XVII – перш. пол. XVIII ст. [4, с. 27-47]. Зміна ситуації після підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. була пов'язана з агресивною зовнішньою політикою Росії, але Ст.Дугган визначає її скоріше як каталізатор тих процесів, що вже назрівали на той час; російські інтереси органічно вплелися у протистояння великих держав, кожна з яких переслідувала власні цілі. Історик зазначає, що головним принципом зовнішньої політики Британії була підтримка Туреччини для збереження балансу сил у регіоні [4, с. 52]. Як й інші залучені країни, вона мала власні інтереси, що, наприклад, проявилось під час Берлінського конгресу, коли Англія отримала за своєю ж вимогою від Порти Кіпр в обмін на відстоювання турецьких інтересів на конгресі та практично заволоділа Єгиптом у 1881 р. [4, с. 143-145, с. 151-152]. Характеризуючи наслідки Кримської війни, Ст.Дугган зазначає, що вона була успішною в контексті головної мети коаліції – зменшити російський вплив на Балканах, але у той же час самі умови Паризького мирного договору, які мали забезпечити підтримку слабкої держави без зовнішнього втручання, історик називає дипломатичним промахом та свідченням того, що великі держави ігнорували уроки минулого [4, с. 124-125].

Характеризуючи Східне питання станом на кінець XIX ст., американський учений зазначає, що головними мотивами, які впливали на тогочасну ситуацію, стали колоніальні зазіхання та комерційне суперництво великих держав в Азії та Африці [4, с.152].

Таким чином, можна стверджувати про прагнення Ст.Дуггана комплексно досягнути це міжнародне протистояння на основі аналізу цілей та інтересів всіх задіяних сторін. Ст.Дугган приділяє більше уваги самій дипломатичній системі, специфіку якої визначали корисні наміри великих держав.

Британський історик, член консервативної партії Джон Марріотт (1859 – 1945) вивчав Східне питання у його зв'язку з Першою світовою війною. Історик наголошував, що витоки світового протистояння 1914 – 1918 рр. слід шукати саме у цій міжнародній проблемі. У характеристиці Східного питання дослідник демонструє цивілізаційний підхід. На його думку, воно є давньою проблемою в історії Європи, і його суть – зіткнення звичок, ідей та переконань Сходу та Заходу – залишалася однаковою протягом багатьох століть. Греко-перське протистояння, арабські завоювання середньовіччя, хрестові походи – всі ці події, за Дж.Марріоттом, є виявом Східного питання, характерним для своєї епохи. Нова епоха Східного питання, сучасна Дж.Марріотту, пов'язана з проблемою існування Османської імперії у Європі. Історик характеризує це державне утворення як чужорідне тіло в європейському просторі [8, с. 1-3].

Запропонована британським ученим періодизація Східного питання мала на меті прослідкувати зміну акцентів у цій проблемі та виникнення нових ускладнюючих факторів, що в результаті і спричинили Першу світову війну. Разом з тим виокремлені ним фази міжнародного протистояння дозволяють визначити роль певної країни в концепції історика. Дж.Марріотт зазначає, що з падінням хвилі османських завоювань у Європі переділ турецьких володінь став інтересом великих держав, тому вирішення Східного питання на той час „стосувалося не народів Балкан, а європейських країн,

і., головним чином, Росії” [8, с. 5]. Тому друга фаза у періодизації вченого (1702 – 1820) охоплює переважно російсько-турецьке протистояння. Але європейські країни, за Дж.Марріоттом, вчасно не вловили того, що Росія вже давно розпочала своє просування до Чорного моря. Увагу сучасників на проблему Близького Сходу, за висловом історика, звернув Наполеон, залучивши своєю політикою французів до Східного питання. На той же час правляча еліта Британії XVIII ст. продемонструвала байдужість до російського просування до Середземномор'я, не розуміючи політичного значення цих процесів для самої Британії. Грецька революція, що розпочалася 1821 р. і ознаменувала третю фазу у періодизації історика, викликала інтерес британських правлячих кіл до Східного питання та співчуття й підтримку у британського суспільства. Грецьке повстання викликало такий резонанс, оскільки мало національно-визвольний характер, ідеологію панелінізму, що засвідчило про появу нового фактора у європейській політиці. Саме співчуття до грецького руху та усвідомлення його значення для дипломатичної ситуації у разі використання цих подій Росією на свою користь змусили британців втрутитися у Східне питання. Ункіар-Іскелеський договір ознаменував новий етап у Східному питанні (1833 – 1878), звівши протистояння до російсько-британського антагонізму [8, с. 7-11]. Подальша періодизація Східного питання виводиться вченим у контексті розв'язання Першої світової війни, тому її деталізація виходить за рамки даного дослідження.

Заслуговує на увагу й дана Дж.Марріоттом оцінка таких ключових подій Східного питання, як Кримська війна та Східна криза. На його думку, перемога у протистоянні 1853 – 1856 рр. позбавила Порту зовнішнього втручання та дала можливість султану провести необхідні реформи [8, с. 13, 247]. У той же час історик не заперечує, що справжньою рушійною силою коаліції було бажання витіснити Росію з Балкан, але досягнення цієї мети з моральної точки зору передбачало відповідальність коаліції за подальшу внутрішню політику султана. Окрім цього, дослідник запевняє, що важливішим наслідком протистояння, котрий не змогли досягнути самі його учасники, було врятування не Османської імперії, а тих народів, які перебували у її складі [8, с. 253]. Говорячи про відповідальність Британії у ході Східної кризи, вчений стверджує, що прийняття нею умов Берлінського меморандуму могло б зупинити подальші звірства в Туреччині, але зауважує, що інші великі держави не запросили Британію працювати над умовами цього документа [8, с. 288]. Проте дослідник не оминає увагою і пропозиції Миколи I вирішити Східне питання шляхом спільних зусиль великих держав, що були через недовіру до російської політики відхилені британською стороною [8, с. 12].

Таким чином, хронологічна схема Східного питання Дж.Марріотта та його оцінка головних подій всього конфлікту не позбавлені прагнення виправдати британську політику, яка долучилася до Східного питання пізніше ніж Росія та Франція під впливом симпатій до національних рухів, у той час як дві зазначені країни вже давно спрямовували свої зусилля на Близький Схід з метою поширення сфер свого впливу. Подальший провал англо-російської співпраці у вирішенні Східного питання історик пояснює впливом духу недовіри до Росії з боку британських політиків. Хоча автор і не приховує корисних намірів Британії, її дипломатичні прорахунки, він намагається пояснити та виправдати їх у контексті загальноєвропейської дипломатичної ситуації, сповненої духом конкуренції.

Порівнюючи концепції Ст.Дуггана та Дж.Марріотта, можна дійти висновку про наявність низки розбіжностей, починаючи від підходів до оцінок ключових моментів Східного питання. Можна стверджувати, що обидва вчені ґрунтовно досліджували дипломатичний простір міжнародної проблеми в рамках ретроспективного методу, але говорити про спільні оцінки та наявність схожих ознак в упередженості не є справедливим. На наше переконання, оцінка творчого доробку Ст.Дуггана була даниною в рамках радянської ідеологічної парадигми. Більш очевидними є витоки критичної оцінки радянськими істориками доробку Дж.Марріотта: прагнення до виправдання британської політики. Джерела та принципи таких концепцій зумовлені не лише джерельною базою робіт цих двох науковців. Згадані нами роботи Е.Фрімана та В.Гладстона, на які спиралися обидва історики, хоча і не репрезентують всю джерельну базу досліджень Ст.Дуггана та Дж.Марріотта, містять критичну оцінку британської політики. На наше переконання, до уваги слід брати особливості епохи,

в яку працювали історики. Прагнення Ст. Дуггана до об'єктивної оцінки Східного питання пояснюється загостренням колоніальної боротьби між державами на початку ХХ ст., у той час як створена в період Першої світової війни робота Дж.Марріотта мала на меті пошук причин світового протистояння. Звідси, на нашу думку, той самий відтінок тенденційності у його роботі: розуміючи, що Британія також несла відповідальність за світові події, вчений намагався виправдати націю та пояснити її політичні пріоритети.

Отже, різнопланові концепції Ст.Дуггана та Дж.Марріотта, беззаперечно, збагатили історіографічний пласт Східного питання, залучивши до його вивчення цивілізаційний та дипломатичний підходи. Створені в епоху розгортання Східного питання, вони є носіями відповідної специфіки, яка хоч і проявилася в їхніх оцінках та прогнозах, не зменшує значення цих студій як інтелектуального доробку.

1. Георгиев В. А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30 – начале 40-х годов XIX в. / Владимир Анатольевич Георгиев. – М.: Изд-во Московского университета, 1975. – 198 с.

2. Посохов С. Історіографічні образи: спроби реконструкції (на матеріалах історіографії університетів) / Сергій Посохов // Харківський історіографічний збірник. – 2006. – Вип. 8. – С. 49-56.

3. Brassey T. The Eastern Question and the political situation at home / Thomas Brassey. – London: Longmans, Green, and Co, 1877. – 41 p.

4. Duggan S. P. H. The Eastern Question: A study In Diplomacy / Stephen Pierce Hayden Duggan. - New York: The Columbia University Press, 1902 - 152 p.

5. Freeman E. A. The Ottoman Power In Europe, Its Nature, Its Growth, and Its Decline / Edward Augustus Freeman. – London: Macmillan and Co, 1877. – 315 p.

6. Gladstone W. E. Lessons In Massacre; or The Conduct of the Turkish Government in and about Bulgaria since May, 1876. Chiefly from the papers presented by command / William Ewart Gladstone. – London: John Murray, Albemarle Street, 1877. – 80 p.

7. Gladstone W. E. The Slavonic Provinces Of The Ottoman Empire / William Ewart Gladstone. – London, Paris & New York: Cassel Petter & Calpin, 1877. – 16 p.

8. Marriott J. A. R. The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy / John Arthur Ransome Marriott. – Oxford: Clarendon Press, 1917. – 456 p.

9. Sinclair T. A defence of Russia and the Christians of Turkey / Tollemache Sinclair. – London: Chapman & Hall, Piccadilly, 1877. – 252 p.

10. Sinclair T. A defence of Russia and the Christians of Turkey: Appendix / Tollemache Sinclair. – London: Chapman & Hall, Piccadilly, 1877. – 258 p.

11. The Eastern Question; Mr. Gladstone Speaks Again. The Ex-Premier At Taunton – His Letter From Eugene Schuyler – The English Nation Made Ridiculous – The Turkish Constitution an Imposture // The New York Times. – January 28. – 1877.

В статье рассматриваются концепции англо-американских историков начала XX века в изучении Восточного вопроса, которые составляют основу современных исследований в англоязычном научном пространстве. Специфика взглядов ученых начала XX века проанализирована в контексте эпохи, в которую были созданы их работы.

Ключевые слова: Восточный вопрос, англоязычная историография, российско-британские отношения, Османская империя.

The article considers the conceptions elaborated by English and American historians of the beginning of the 20th century in studying the Eastern Question. The principle ideas of their historical heritage that formed contemporary research base of this international issue in English-speaking historiography are highlighted. The main features of these conceptions are analyzed in the context of events of the beginning of the 20th century and the World War I.

Key words: Eastern Question, English-speaking historiography, Russian-British relations, Ottoman Empire.